

О.М. Машикін
(м. Київ)

РОЛЬ ВИХІДЦІВ З ЄВРОПИ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРИКЛАДНОЇ НАУКИ ТА ПЕДАГОГІКИ (1796–1856 рр.)

В статті розглядається внесок іноземних громадян у становлення й розвиток української науки та педагогіки кінця XVIII — першої половини XIX ст. Особлива увага приділяється тим галузям технічних, природничих і гуманітарних знань, що використовувалися тоді для навчання майбутніх власників мануфактур, фабрикантів, купців та сільських господарів. Висвітлюється участь вихідців з Європи в опису економічного потенціалу України, вивченні її природних багатств, використанні останніх для потреб місцевих промисловості й торгівлі.

Ключові слова: іноземці, наука, педагогіка, університет, підприємництво, промисловість, сільське господарство, торгівля, фінанси.

В статье рассматривается вклад иностранных граждан в становление и развитие украинской науки и педагогики конца XVIII — первой половины XIX ст. Особое внимание уделяется тем отраслям технических, естественных и гуманитарных знаний, которые использовались тогда для обучения будущих собственников мануфактур, фабрикантов, купцов и сельских хозяев. Освещается участие выходцев из Европы в описании экономического потенциала Украины, исследовании ее природных богатств, использовании последних для нужд местных промышленности и торговли.

Ключевые слова: иностранцы, наука, педагогика, университет, предпринимательство, промышленность, сельское хозяйство, торговля, финансы.

Considered in the article the contribution of foreign citizens in the formation and development of Ukrainian scholarship and pedagogy late XVIII — first half of XIX century. Special attention is given to those branches of engineering, natural and human knowledge, then used to train future owners of manufactories, manufacturers, merchants and farmers. Elucidates the participation of immigrants from Europe to describe the economic potential of Ukraine, the study of its natural resources, using the past to the needs of local industry and commerce.

Key words: aliens, science, education, university, business, industry, agriculture, trade, finance.

Аналізуючи заявлену в назві даної статті тему, слід звернути особливу увагу на внесок тогочасних вихідців з-за кордону, по перше, у становлення тієї частини вітчизняної педагогіки, чийм основним завданням була підготовка

кадрів насамперед для промисловості, сільського господарства, фінансів і торгівлі, а по друге, — у дослідження природних багатств України, що спричинило подальший прогрес у виробничій сфері.

Якщо розглядати 1796–1801 рр. (то період правління в Російській імперії Павла I), то тут поперед усіх слід назвати, звичайно, німців, головним ареалом діяльності яких була, за нашими спостереженнями, Новоросія. Зокрема вже на межі XVIII та XIX ст. зазначений регіон опинився в полі зору етнографамандрівника, уродженця Померанії, члена Російської академії наук Й.-Г. Георгі, котрий у другому томі своєї цінної й ще донині не перекладеної українською мовою книги «Geografisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs» (частини 1–9; Кенігсберг, 1797–1802) присвятив Північному Причорномор'ю окремих розділ¹, описавши тогочасні його народи та господарство, зокрема Криму, на основі залучення всіх відомих джерел².

Таврія знаходилася в центрі уваги і німця Ф. Маршала фон Біберштейна, який у 1797 р., виконував функції «инспектора шелководства на Юге России», а трохи згодом, реалізуючи отриманий на даній посаді професійний досвід, видав свої змістовні описи рослинності Півдня України та Криму: «Flora Tauro-Caucasico» (в 2-х томах; X., 1808 р.) та «Centuria plantarum rariorum Rossiae meridionalis» (1810) (остання праця, до речі, й досі славиться своїми 50-ма неперевершеними за якістю графічного виконання малюнками)³. А ще через деякий час там розпочав власні дослідження німець К.-Т. Герман, котрий, отримавши вищу освіту у Геттінгенському університеті та певний час попрацювавши в навчальних закладах Данціга, 1795 р., у пошуках кращої долі вирішив податися на схід континенту. Пройшовши в Російській імперії шлях від домашнього вчителя до академіка і засновника, видавця й редактора «Статистического журнала» у Санкт-Петербурзі, Герман, підсумовуючи свідчення, опубліковані раніше його земляком Габліцем, створив ряд цінних економічних праць. Серед яких особливе значення мали опубліковане в 1806–1807 рр. «Описание Таврической губернии» (у двох частинах)⁴ та видана 1808 р. стаття «Об Одессе в 1805 году», де автор звертав увагу читачів зокрема на той факт, що вже на самому початку XIX ст. «из Галиции по Днестру хлеб шел в Южную Пальмиру»⁵.

З точки зору досліджуваної теми не можна обійти увагою й постаті всевітньо відомого природознавця, російського академіка, почесного члена вченої ради Харківського університету П.-С. Палласа⁶. Здійснивши свою першу велику подорож по Росії весною–літом 1793 р., вчений через місяць після неї прибув до Сімферополя, де, проживши зиму у свого колеги по РАН Габліца, в березні–липні наступного, 1794 р. «объездил и исследовал весь Крым. Отличаясь большей разносторонностью, он оставил ценные сведения о людях полуострова — их быте, труде, культуре. Он отмечал количество и национальный состав населения в городах и деревнях, занятия, орудия труда, указывал на возможность более эффективного использования сил природы»⁷. Саме Палласу, — «сему, за висловом одного мандрівника, історика, географу и натуралісту Тавриды, которую он изучал с особенной к ней любовью», належить вірна думка про те, що

розташовані неподалік від Джольмського мосту через річку Салгир й відомі під назвою «Эски-Сарай» («Старый дворец») руїни являють собою «остатки небольшого генуэзского укрепления»⁸. А з 1795 р., тобто — з часу, коли Паллас вирішив оселитися в Криму назавжди, для нього почалося нове життя, сповнене звитяжної праці на південноукраїнських теренах, що виражалася у виданні у 1799 й 1801 рр. німецькою мовою «Описания» власних подорожей регіоном (які у вигляді нарисів «Путешествия по Крыму академика Палласа у 1793 и 1794 годах» та «Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань» в перекладі на російську мову побачили світ в 12 й 13 томах «Записок Одесского обществ древностей» 1881 та 1883 рр.); заснуванні у 1804 р. в Судацькій долині «казенного училища виноградарства», чийм основним завданням мало стати відродження традиційного для регіону, але занедбаного після 1783 р. виноробства, а також у перебуванні на посаді директора імператорського ботанічного саду в Одесі⁹.

Серед інших націй, чий представники здійснили певний внесок у розвиток вітчизняного інтелектуального життя, слід відмітити французів. Морську навігацію України вивчав зокрема купець, теоретик та практик міжнародної торгівлі, засновник однієї з перших фінансових компаній Херсона С.-Ж. Антуан¹⁰. Оперуючи головним чином власними спостереженнями, він у 1805 р. видав у Парижі монографію «Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire», за допомогою котрої намагався дослідити процес розвитку чорноморської торгівлі взагалі, ознайомити земляків із російсько-французькими економічними відносинами на початку XVIII ст., й окреслити перспективи товарно-грошових взаємин між своєю країною і Росією у вказаний проміжок часу¹¹. Крім того, зазначена праця містила в собі й окремі, не позбавлені цікавості факти на зразок зауваження автора про те, що «льготный тариф 1782 года имел целью стимулировать развитие черноморской торговли»¹².

У період 1801–1825 рр., за часів правління Олександра I, внесок іноземців трансформувалася в педагогічну діяльність, що означала й підготовку кадрів для потреб вітчизняної економіки. Детермінувалося це, «звуження» проблеми до однієї із складових частин її головним чином завдяки відкриттю першого в Україні вищого навчального закладу універсального профілю, однак не виключено, що на цей процес впливали також інші, невідомі поки що, моменти.

З точки зору впливу іноземців взагалі слід насамперед відмітити Харківську губернію «Стараясь, — зазначалося, наприклад, в одній із книг Д.І. Багалія, — всячески воздействовать на тех лиц, в руках которых была судьба университета, В.Н. Каразин (ініціатор створення та фактичний засновник його в Харкові. — О.М.) принимал живейшее и непосредственное участие в хлопотах по части приготовительных мер, а именно — вел переписку с разными иностранными учеными, приглашая их на службу в имеющий открыться Харьковский университет. Все это он делал на исходе 1803 и в начале 1804 годов»¹³. Син Каразина — старшого Філадельф, свого часу згадував, що в нього довгий час зберігалися відповіді батькові з боку Фіхте, Гільдебрандта, Пуассона, Лабанда, Рейха (останній навіть листувався російською мовою!), Цезаріо, Стівенсона та інших

європейських учених, котрі хоча й не прибули до імперії чи то з причин незвичності побутових умов на місці своєї нової роботи, або ж через відсутність у самому Харкові належної їм теоретичної бази (нагадаємо водночас, що на початку свого існування той же університет мав бібліотеку, що складалася з 3 219 книжок!)¹⁴, однак, враховуючи активність запрошуючої сторони, можуть до деякої міри вважатися дійовими особами даної оповіді. Ті ж викладачі зарубіжного походження, які все ж таки прибули на Слобожанщину, «оказали значительную пользу Харьковскому университету; они принесли с собой хорошие академические традиции старинных западноевропейских университетов; они знакомили учащуюся молодежь и с наукой, и практически с новыми языками, на которых читали лекции. Учащаяся молодежь и отчасти харьковское общество, не выезжая из Харькова за границу, получили возможность познакомиться в лице этих деятелей с носителями западноевропейской культуры»¹⁵.

Продовжуючи розгляд національного зрізу питання, зупинимося на підданих австрійського Цісаря, котрі, за нашими спостереженнями, найактивніше проявили себе в межах Волинської і Подільської губерній. Так, достоменно відомо, що в 1809 р. «в существовавшую еще при Волынском Лицее Кременецкую гимназию был вызван из Кракова воспитанник Львовского университета, доктор медицины В.Г. Бессер, для преподавания там зоологии и ботаники. Он был родом из Инсбрука, но воспитывался с малолетства во Львове, в доме родственника своего, профессора ботаники в местном университете Шиверека. Бессер был, несомненно, звездой первой величины среди кременецких преподавателей и приобрел известность в Кременце не только как хороший учитель, но и как самостоятельный ученый и исследователь галицийской (западнорусской) флоры; он устроил в Кременце прекрасный Ботанический сад на весьма незначительные средства. Будучи призван преподавать в Кременецком Лицее не одну только ботанику, Бессер писал также и по этимологии; не оставляя в тоже время и своей медицинской специальности, приобрел он вновь докторскую степень в Виленском университете и занимался врачебной практикой»¹⁶. Окрім того, саме цей майбутній професор Київського університету Святого Володимира, людина, котру одні називали німцем, а інші — русином, утримував у Кременці власний пансіон, де викладав також природничу історію¹⁷.

На Харківщину, де граф С.Й. Потоцький виділив 500 тисяч руб. для вербування у Відні науковців, 24 вересня 1804 р. «прибыл выписанный попечителем местного Учебного Округа садовник Цетлер, который привез с собой несколько горшков разных растений. Этот Цетлер был назначен главным садовником. Прежняя ротонда оказалась тесной для оранжереи, и потому нанята и отделана была просторная оранжерея, состоявшая при городской аптеке, и в них на зиму помещены все растения»¹⁸. Певне, тоді ж «почетным членом Ученого Совета Харьковского университета стал славянин — австриец Добровский»¹⁹.

Пожовклі сторінки старих книжок розповідають також про декого із сербів, які були причетні до вітчизняної науки. Наприклад, у Харкові з 1814 по 1830 рр. на ниві філософських знань працював професор Дудрович — дослідник релі-

гійно-містичного спрямування, приборчик так званої «теорії магнетизму, котрий відповідно до свідчення джерел, «несмотря на сербский выговор и неправильные иногда обороты языка, увлекал своих слушателей богатством мыслей, простотой и ясностью их изложения»²⁰. Розпочавши власну кар'єру із більш ніж скромної посади ад'юнкта, він незабаром не тільки виявив себе досить активним співробітником, «своими учеными промоциями доставлявшим немало хлопот правлению Харьковского университета», а й, крім викладання логіки, психології «по книге Снеллия», силогічного мистецтва, «нравственной философии, естественного, политического и народного права», захистив дисертацію та очолив кафедру філософії²¹. Крім того, Дудрович фінансово підтримував відкрите у 1816 р. в Харкові відділення Біблійного товариства й цікавився розвитком місцевої промисловості²².

Не менш результативно працював і професор Паулович. Залишившись після 1811 р. чи не єдиним у вище зазначеному місті викладачем, котрий міг дати раду такому предмету, як «право древних и нынешних народов», він читав «курс истории римского права по руководству Баха, догмы его по выпискам Гейнекция и Вальдека, энциклопедию и методологию права древних и новейших народов»²³. Вважаючись посереднім лектором, котрий «буквально повторял текст собственных конспектов, а если и вдавался в объяснения, то еще более затемнял смысл сказанного неясными оборотами своей полурусской, полусербской речи»²⁴, Паулович, однак, славився шаленою працездатністю, а також незвичним для гуманітарія захопленням теорією фінансів. Людина глибоко релігійна, він був чесним та принциповим у всьому, що торкалося службових обов'язків, якщо треба, відверто конфліктує навіть із самим губернатором у справі захисту «профессорской автономии», або ж перебуваючи на варті інтересів харківських «свокоштных студентов» на посаді інспектора²⁵.

Завершував же дану «трійцю» професор Стойкович. «Стартувавши» у стінах Харківського університету на посаді декана, він уже на першому етапі трудової діяльності зробив помітний внесок не лише в суто теоретичну галузь знань, а й у справу практичного використання окремих досягнень тодішньої науки²⁶. Зокрема, посилаючись на зміст дев'ятого параграфу університетського уставу 1804 р., згідно з котрим при даному навчальному закладі із часом мало бути створене наукове товариство, Стойкович кінець-кінцем домогся таки від адміністрації відкриття цього останнього, яке відбулося в урочистій обстановці 19 березня 1813 р.²⁷ Природник за освітою та покликанням, цей учений, котрий, за відгуками сучасників, «лишь немного обрүүл, в душе продолжая оставаться полноценным сербом», дуже багато зробив для відкриття фізичного кабінету, який спочатку «усердно пополнялся, а затем уже без своего основателя пришел в упадок»²⁸. Автор монографій «Начальные основания умозрительной и опытной физики», «Система физики», «Начальные основания физической астрономии», «О воздушных камнях и их происхождении», «О предохранении себя от ударов молнии во все случаи жизни», професор Стойкович, навіть під загрозою отримати від колег репутацію не вченого-академіста, а легковажного компліатора, завжди намагався писати чіткою, зрозумілою простому читачеві

мовою²⁹. Й, нарешті, не можна обійти увагою його так званих «актових промов», більшість із яких, торкаючись питання «о чистом и испорченном воздухе, которым дышит население городов и селений», мала важливе практичне значення³⁰. На певний час ученому вдалося зайняти високу посаду ректора Харківського університету, аж поки скарга «до належних інстанцій» ад'юнкта Васильєва із звинуваченнями Стойковича «в беспощинном получении венгерского вина и разных других товаров с целью перепродажи их частным лицам» поклала край його ректорству, й перебуванню у цьому начальному закладі³¹.

Кілька цікавих фактів пов'язано з італійцями. Наприклад, уродженці Апеннінського півострова Р.Скассі та Е.Тетбу де Маріньї доклали чимало зусиль для картографування Чорноморського узбережжя України. «Работы, — відзначав зокрема другий із них, — которые я проводил ежегодно, начиная с 1839 года, во всех местах Черного и Азовского морей, обогатили меня новыми знаниями о побережьи Крыма, Кавказа, берегов Дуная, что позволило мне составить более совершенное по сравнению с прошлыми изданиями «Гидрографическое описание побережья Черного и Азовского морей с 50-ю картами и множеством видов берегов»³². Слід відзначити, що ці дослідження були цінними, оскільки «командующий Российским флотом на Черном море приобрел большое число экземпляров этого атласа для библиотек Николаева и Севастополя», «сама работа де Мариньи, опубликованная на четырех языках, в том числе — у 1850 году на итальянском, стала настольным пособием для капитанов, работавших на черноморских трассах»³³.

Серед іноземних дослідників, чия діяльність впливала зокрема на економічне життя України, чималу за кількістю групу становили німці, причому, за спостереженнями автора, у першій чверті XIX ст. найбільше їх було знову ж таки на Харківщині — у регіоні, де досить бурхливо розвивалася вища освіта. Звичайно, серед тогочасних вихідців з Німеччини зустрічалися негативні постаті («После 1812 года, — зазначаємо, наприклад, в одному із довідників, — директором Харьковской гимназии стал Эйбен — бестолковый немец; учителя его не уважали, ученики не слушали и дурачили на каждом шагу. Эйбен не умел говорить по-русски и гимназисты объяснялись с ним через переводчика. Свою службу в Харькове он закончил тем, что был удален с должности за растрату казенных денег»)³⁴, проте загальний образ «вченого з берегів Рейну» визначали все ж таки не вони, а інтелектуали.

У січні 1804 р. до Харкова прибули друкар Гек та спеціаліст у галузі відливання шрифтів Дрігер, першому з яких було віділено 500, а другому — 300 руб. постійного жалування³⁵. Ці значні гроші кожен із останніх отримував не даремно вже хоча б тому, що «они привезли с собой следующие принадлежности: 4 печатных станка и медную доску с петлями и дном для пятого, большой железный винт для гнета, 6 железных наборных верстаков, 12 ложек для словолитья, 24 железных рамы к станкам, 4 корректурных шила, 15 фунтов печатной краски, 10 фунтов лака, 17,5 пудов гарта, 6 пудов антимониального королька, 50 пудов свинца, 4 пергаментных кожи, весы с гирями, 24 графии,

прибор для производства словолитной печки, 15 словолитных форм, 3 словолитных котла, матрицы для 12 русских и 3 латинских шрифтов. Пока для типографии отделялся флигель, типографщик Гек в отведенном ему жилище сделал словолитную печку и, приислав для этого двух работников, начал лить русские буквы. Вскоре помещение для типографии было найдено — и туда переселилась также словолитня. Сама типография была снабжена новыми принадлежностями (печатными станками, столами, реалами, наборными линейками и досками, молотами, железными и медными котлами, винтами, подсвечниками). Сверх того, лейпцигским словолитчикам Гертелю и Брайткопфу были заказаны латинские и греческие шрифты»³⁶. Так зусиллями всього лише двох іноземців у місті постала, нарешті, повноцінна друкарня.

Продовжуючи досліджувану тему, не можна проігнорувати також прибулого в Україну з Гамбурга Я.М. Матеса. «Первым преподавателем рисования в Харьковском университете, — писал про нього Д.І. Багалій, — был немец Матес. Он был прекрасный рисовальщик, исполнил ряд работ и нарисовал картины для университета. Он нарисовал также картины для «Атласа» Биберштейна, он же нарисовал аллегорическую карту для торжества открытия университета, изобразив на ней Императора Александра Первого и Апполона; он изобразил и другую аллегорическую картину — по поводу окончания войны с Наполеоном»³⁷.

Не менш помітний слід залишила по собі й німецька професура Харкова. Наприклад, упродовж 1808–1810 рр. саме тут проводив власні досліді із сірчанним ангідридом та кислотою (або, як тоді говорили, — «острой водкой, английским купоросным маслом и твердой дымящейся серой») доктор філософії, кореспондент імператорської АН у Санкт-Петербурзі й Медико-хірургічної академії Росії, почесний член «Московского общества испытателей природы» й «Виленского врачебного общества» Ф. Гізе³⁸. Ще через рік він видав на Слобожанщині свою книгу «О выгоднейшем способе добывать и очищать селитру, основанном на химических началах», у котрій, окрім найдосконаліших як для свого часу методів одержання вказаного продукту, вмістив «рассуждения» «О сложности или составных частях селитры», «О методах искусственного составления земли под селитру», а також статтю «О способе устройства селитренных заводов вообще», одні лише назви яких свідчать про їх непересічну цінність для тогочасного селітровара-практика³⁹. Перу Гізе належала також «пяtitомная «Всеобщая химия для учащихся и учащихся», переведенная с немецкой рукописи автора Кошлишинским и изданная в Харькове в 1813–1817 г. Она, по отзыву специалиста, содержит в себе все существенное, что было известно в науке химии в начале 19 ст.; равного данному пособию Гизе не могли представить многие страны Европы; с трудом Гизе можно сопоставить только знаменитый труд Берцелиуса, вышедший десять лет спустя после работы Гизе»⁴⁰. Крім того, він «...производил анализ каменного угля, куски которого были отысканы в Изюмском уезде; тот же Гизе подвергал испытанию разные ископаемые, полученные им от изюмского предводителя дворянства; он же исследовал песок с содой и открыл глауберовую соль у помещика Элли.

Подверглись внимательному исследованию на месте со стороны профессора Гизе и минеральные воды в Константиноградском уезде Полтавской губ.; тот же Гизе напечатал о них вместе с профессором Шумлянским, изучавшим их с медицинской точки зрения, целую брошюру. Исследованы и описаны были Гизе и другие воды в том же уезде, принадлежащие Кочубею; тот же Гизе с Шумлянским исследовал и описал в особой брошюре и воды в Изюмском у. Харьковской губ., в Купянском уезде и в слободе Рогань»⁴¹.

Дуже напружено працював на новому місці проживання й володар однієї із найвизначніших на континенті обсерваторій, професор, автор 15 наукових праць П. Гут⁴². Протягом 1806–1811 рр., очолюючи в Харкові кафедру прикладної математики, він поряд із викладанням «опытной геометрии, механики, оптики и гидравлики» (тобто — предметів, конче необхідних будь-якому власнику мануфактур чи заводчику) «по ночам при ясном небе объяснял студентам опытную астрогнозию и астрономию»⁴³. Виступивши з проектом «астрономических, геодезических и метеорологических наблюдений в Харьковском учебном округе», Гут «первым в России в XIX ст. высказал мысль о производстве русского градусного измерения»⁴⁴.

Слід відзначити й внесок німців у розвиток медицини регіону. Так, харківський професор Дрейсіг, читаючи в аудиторіях курси з антропології, патології, терапії та клінічних хвороб, замислився над тим, як зробити всі свої теоретичні викладки корисними для населення. Слід відзначити, що практичні результати цього поривання не забарилися: у 1814 р., не без участі Дрейсіга при Харківському університеті постали Хірургічна, а у 1815 р. — терапевтична клініки, «услугами которых стало широко пользоваться и местное население»⁴⁵.

«На кафедре технологии и коммерции теорию сельского хозяйства до 1810 года преподавал профессор сельского хозяйства Нельдхен. Он читал технологию по Бекману и Гермбштедту. Кроме того, Нельдхен возглавлял кафедру сельского хозяйства»⁴⁶. Педант, що називається, «до самих кісток», він також від підлеглих вимагав ретельного дотримання професійної етики. «Когда, — зазначалося з даного приводу в одному з досліджень Харкова, — назначенный в 1804 году первый преподаватель музыки Харьковского университета И.М. Витковский, заведя в городе музыкальный магазин, стал откровенно манкировать своей функцией преподавателя и пропускать занятия, Нельдхен разразился по такому поводу в его адрес гневной филиппикой, как к нарушителю достоинства означенного учебного заведения»⁴⁷. На жаль, вроджена порядність не врятувала цього розквітлого таланта на українському ґрунті німецького вченого від обійм «зеленого змія». За схильність до пияцтва він незабаром позбувся можливості займатися наукою та був звільнений з усіх своїх посад»⁴⁸.

З точки зору розглядуваної теми важливою є й постать професора Пільгера⁴⁹. Завідуючи протягом 1801–1811 рр. кафедрою ветеринарії (або, як тоді говорили, «скотолечения») у Харкові, він «преподавал слушателям общую и частную сравнительную зоопатологию, наставление о вскармливании скота, черепословие и тому подобные предметы»⁵⁰, надзвичайно важливі, звісна річ, для всіх, хто займався тваринництвом, або ж мав намір присвятити себе йому.

Не позбавлений схильності до теоретичних узагальнень, Пільгер буквально через вісім місяців після свого прибуття на Україну «издал обширное руководство по вышеупомянутой области знаний», а у 1817 р. почав видавати журнал «Украинский домовод», два номери якого сохранились в Императорской Публичной библиотеке»⁵¹. Разом з тим, будучи неперевершеним практиком, він не тільки успішно лікував місцевих жителів, зокрема від застуди та інфекційних хвороб («Он избавил, — зазначав один із сучасників описуваних подій, — брата моего, господина Цебрикова, от жестокой горячки одним только винным камнем») ⁵², а й «ездил в Лебединский уезд для борьбы с болезнью, напавшей на кавалерийских лошадей»⁵³. Звичайно також не можна обійти мовчанням цю людину у зв'язку з ідеєю створення на Слобожанщині вищого навчального закладу «для сельских хозяев и обывателей». «Из документальных данных видно, — писали Д.І. Багалій та Д.П. Міллер, — что Харьковский Ветеринарный институт вырос, как из ячейки, из ветеринарной школы, учрежденной при Харьковском университете в 1839 году и составлявшей одно из учебно-вспомогательных учреждений медицинского факультета, именно кафедры ветеринарии. Мысль о необходимости ветеринарного отделения при Харьковском университете была осознана еще в 1807 году, и профессор ветеринарных наук в этом учебном заведении Пильгер тогда же выступил с широким проектом по этому вопросу. Сущность его предложений сводилась к тому, чтобы создать учреждения двоякого рода: в одних надо было знакомить слушателей с жизнью здоровых животных, в других — лечить больных и готовить препараты из мертвых. Учреждения первого рода должны были сосредотачиваться на особом хуторе или, так сказать, — сельскохозяйственной ферме: здесь предполагалось практическое ведение сельского хозяйства, в особенности же посев кормовых трав, рациональное скотоводство и коневодство. Для учреждения второго нужно было, по проекту Пильгера, выстроить зоотомический театр, клиники и тому подобное»⁵⁴. Навіть з урахуванням того, що ця ідея на початку XIX ст., образно кажучи, «не пройшла» («Факультет и совет университета, — інформували автори «Истории города Харькова за 250 лет его существования», — одобрили данный план; но ректор Стойкович доложил совету выдержку из письма к нему попечителя учебного округа, где граф С.О. Потоцкий предлагал повременить с этим делом ввиду того, что подобную школу скотоводства предполагалось устроить неподалеку от Харькова, в городе Лубны Полтавской губ.»)⁵⁵, однак поява її безпосередньо в середовищі іноземних учених, що працювали тоді в регіоні, сама по собі може вважатися знаменним фактором.

Поряд із Пільгером, але дещо в іншій, правничій галузі став відомим тоді ж виходець із німецького міста Галле, автор 35 друкованих праць, головний інспектор харківського студентства, прибічник філософії Е. Канта, професор І. Якоб⁵⁶. Затятий опонент кріпосницьких відносин у економіці, він до свого від'їзду з Росії у 1810 р. основну надію в справі визволення народу від їх пут покладав саме на розвиток вітчизняної освіти, присвячуючи цій темі мало не кожну свою урочисту промову. «Особенно поучительна даже и для после-

дуючого времени, — означалося, зокрема у «Кратком очерке Харьковского истории университета за первые сто лет его существования», — актовая речь профессора Якоба «Об университетах», которые он сравнивал с фабриками, ибо и там, и здесь широко применяется принцип разделения труда, который только один и способен довести до совершенства производство. Все орудия для производства собраны в университетских книгохранилищах и кабинетах, чтобы каждый мог пользоваться тем, что ему необходимо»⁵⁷. Варті уваги також постаті харківських професорів Ланга («кроме политической экономии, он читал еще полицейское право, науку о государственных доходах (финансовое право) и политическую арифметику»), Райта (спеціаліста в галузі «международного, естественного, политического, народного права, а также истории законодательства новейших народов»), Роммеля (латиніста-класика й професійного статистика освіти з Марбурга, одного із авторів статуту відкритого при Харківському університеті Наукового товариства, котрий видав безцінні з точки зору конкретних фактів, перекладені свого часу російською мовою, «Записки» про своє перебування в імперії) та Швейкарта (земляка попереднього, упорядника лекцій з «истории, системы, энциклопедии, методологии и герменевтики римского права»)»⁵⁸, чия професійна діяльність сприяла вихованню майбутніх купців, фабрикантів та заводчиків.

Переходячи до розмови щодо французів, котрі у 1801–1825 рр. працювали в Україні у сфері практичних знань, перш за все слід відзначити тих із них, котрі предметом власної творчої діяльності обрали Слобідсько-Українську (Харківську) губернію. Зокрема ще до створення тут університету якийсь Обертон, «который не умел написать правильно на своем родном языке прошение о назначении его учителем французского в Екатеринославскую гимназию»⁵⁹, намагався «керувати» місцевою освітою. В водночас антагоністами таких «учених» виступала значно більша кількість науковців, по-справжньому видатних, котрі, будучи видворенні з Франції революційними подіями 1789–1794 рр., з власної ініціативи залишивши свою вітчизну⁶⁰, мали помітний вплив на розвиток окремих галузей знань у тодішній Східній Наддніпрянщині.

«Из воспоминаний Ярославского, — означалося, наприклад, у першому томі «Опыта истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» Д.І. Багалія, що охоплює період 1802–1815 рр., — мы узнаем, что старый друг Палицына Шидловский, проживавший тогда в Мерчике, пригласил к себе преподавателем французского языка писателя француза Вернета»⁶¹. Приблизно тоді ж до Харкова на постійну роботу прибув спеціаліст з історії, автор цілої низки друкованих праць гуманітарного спрямування професор де-Гюр (Дегюр, Дегуров, Дегуров)⁶². Читаючи «историю средних и новых веков (общее философское обозрение), специальные курсы новейшей истории, исторической критики, историю успехов человеческого ума в искусствах и науках, историю политических, церковных и гражданских учреждений, статистику», він домігся того, що «преподавание на кафедре всеобщей истории, географии и статистики Харьковского университета достигло особенной широты»⁶³. Схильність до абсолютизації ролі наукового пізнання для економічного розвитку Росії не завадила,

втім, Дегурову не просто дотримуватися вкрай консервативних поглядів, а й стати головним ініціатором кампанії за вигнання із Харківського університету ліберального філософа-енциклопедиста І.-Є. Шада («Против него, — мов відлуння далеких уже тепер подій доноситься голос тогочасних джерел, — были предъявлены обвинения и в неправильном даровании ученых степеней Гриневичу и Ковалевскому, но конкретно вменены были в вину ему опасные места в изданных им сочинениях «De viris illustribus urbis Roma» и «Institutionis juris naturae», а также его выходки против иезуитов, монашества, папства и католичества во имя свободы, совести, разума и философии») ⁶⁴.

Не менш помітною була й діяльність члена Паризької королівської академії написів та Національного інституту Франції, професора Белена де Балю ⁶⁵. Навчаючи аудиторію грецької, латинської, а також сучасної італійської мовам, пояснюючи їй зміст творів Цезаря, Цицерона, Вергілія, Горація, Тита Лівія й Тацита, «переводя Метастасиевы трагедии и «Освобожденный Иерусалим» Торквато Тассо, він у водночас «занимался энергично изданием учебников и хрестоматий по классическим предметам, предназначенных для студентов и гимназистов», постійно «говорил о пользе науки», «доказывал превосходство общественного образования над частным, домашним», «редактировал первые Правила для студентов Харьковского университета 1807 года» ⁶⁶. Однак чи не найголовнішою заслугою Белена де Балю стала подія, про яку одна із дореволюційних монографій писала так: «Фундаментальная университетская библиотека является одной из достопримечательностей города Харькова. Основание библиотеки было положено В.Н. Каразиным, купившим за год до открытия университета на его средства 3 219 книг. Для помещения библиотеки было отведено 5 комнат. Библиотекарями были в первое время профессора и первым библиотекарем был Белен де Балю» ⁶⁷. Уславився на просвітницькій ниві й дюк Е. де-Рішельє, котрий «в первые 10 лет существования Харьковского университета был избран почетным членом его ученого совета» ⁶⁸.

На Півдні України дослідницьку роботу, що йшла на користь місцевим фінансам та торгівлі, продовжував французький негоціант С.-Ж. Антуан, чия праця «Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noir» (1805 р.) містила свідчення «о поразительной активности, которую получила в 1803–1804 годах торговля и навигация Черного моря» ⁶⁹.

Уродженець Марселя, «близкий друг тогочасного Новороссийского генерал-губернатора в делах торговли, садоводства и благотворительности» Сікар, проживаючи у період з 1804 по 1828 рр. в Одесі, окрім ведення торговельних операцій із своєю історичною батьківщиною та Італією, ретельно вивчав промисловість Херсонської й Таврійської губерній ⁷⁰. Результатом чого стали видане 1810 р. в Москві листування автора під назвою «Lettres sur la Crimee, Odessa et la Mer d'Azov», де знаходиться детальний аналіз стану портів Російської імперії, перспектив чорноморської торгівлі збіжжям, а також критика окремих елементів кріпаччини, публікація у Санкт-Петербурзі 1812 р. книги «Lettres sur Odessa. Par Sicard aine, negociant etable dans cette ville» із коротким описом економіки «Південної Пальміри», а також рукописний твір «Notices sur

le duc Richelien», «подлинные отрывки из которого были помещены в «Истории города Одессы» Скальковского»⁷¹. Крім того, «в записке от 20 сентября 1823 года, направленной купцом первой гильдии и корреспондентом Азиатского департамента МИД России Сикаром в Министерство иностранных дел, указывалось на препятствия, чинимые османской Портой торговле России с другими европейскими странами и особенно с Италией. В 1822 году писав Сикар, Турция закрыла Черное море для генуэзских кораблей, и около 300 из них возвратились, так и не получив возможности пройти к портам России. В 1823 году Черное море также было закрыто для генуэзских и неаполитанских судов»⁷². Певну роль у розвиток економічного потенціалу України вніс також маркіз Ж. Кастаньєно — політичний емігрант, який, прибувши до імперії ще за часів Катерини II, впродовж 1802–1814 рр. досить уважно вивчав її історію, а в 1827 р., повернувшись на батьківщину, узагальнив свої дослідження у книзі «Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie», де, окрім позитивної характеристики діяльності «светлейшого князя Потемкина-Таврического», вмістив масу цінної інформації стосовно Новоросії⁷³.

Серед інших чужинців слід відмітити шведів, один із представників яких — професор Х.Х. Стевен — не тільки заснував Нікітський ботанічний сад у Таврії (1812 р.), а й упродовж 12 років, з 1 січня 1822 по 1 січня 1834 рр., вів синоптичні спостереження «над средней температурой Крыма в своей деревне близ Симферополя»⁷⁴.

Ще більше похвалялася науково-дослідницька робота іноземців в Україні в другій половині 20-х — на початку 50-х рр. XIX ст. Так, крім тих вихідців з-за кордону, котрі навчалися, в університетах краю (у 1835 р. в Київському ВНЗ відповідних студентів налічувалося 2, у 1836 — 1, у 1837 — 2, у 1838 — 4 і у 1839 рр. — 2 чужоземці)⁷⁵, велика кількість їх збагатила місцеву економіку різного виду описами України. Певне, мав рацію укладач тритомного «Статистического описания Киевской губернии» І.І. Фундуклей, коли писав про те, що «весь этот край, особенно западные и южные части его, были неоднократно обозрены в естественном отношении учеными-натуралистами, между которыми не встречаем, однако, ни одного русского»⁷⁶. Автор же п'ятої частини «Исторического обозрения пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ» трохи пізніше, 1888 р., взагалі зазначав: «Царствование Николая Павловича ознаменовалось, к примеру, для горного дела многоразличными исследованиями в разных пунктах Российской империи. Здесь необходимо вспомнить путешествие на Урал и на Алтай Александра фон Гумбольдта с его спутниками Розе и Эренбергом; геологические исследования английского ученого Мурчисона в сообществе с французским палеонтологом де Вернейлем и графом Кейзерлингом, обнявшие всю Европейскую Россию и Урал; экспедицию Демидова в Южную Россию с французским ученым Ле-Пле во главе; исследования Дюбуа де Монпере на Кавказе и в Крыму и Чихачева на Алтае; к этой же эпохе относится начало трудов геологов Щуровского, Эйхвальда, Гельмерсена и других»⁷⁷.

Продовжуючи розмову стосовно представників конкретних націй, відзначимо творчу ініціативу австрійців, серед яких особливу активність виявляв уже

відомий нам із попереднього викладу Бессер. Розпочавши наукову працю у Подільській губернії, він, окрім суто педагогічної діяльності в начальних закладах, «приклав руку» зокрема до створення Кременецького ботанічного саду, де на площі у «179 на 46 сажнів, або приблизно 360 на 100 метрів» було зібрано щонайменше 10 тис. видів насіння, 8 тис. зразків світової флори в горщиках, 50 екзотичних дерев та 15 тис. живих рослин⁷⁸. Переїхавши трохи пізніше на Київщину, професор Бессер поряд з ректором університету Святого Володимира Максимовичем й ад'юнктом зоології Андржеїовським санкціонував закладку «на месте, которое занимал тогда жандармский полк и которое по своему положению, свойству грунта и изобилию деревьев представляло для этого все удобства»⁷⁹, тієї установи, що за радянських часів стала відома, як Ботанічний сад імені академіка А.Фоміна, на чіх колекціях зросло не одне покоління учених.

Згадуючи болгар, слід мати на увазі, що, вони освоювали здебільшого південні регіони України. Наприклад, у 1832–1835 рр. у межах Херсонщини одеський купець Г.Стойкович, крім ведення чисто торговельних операцій, надавав також матеріальну допомогу тим із своїх земляків, котрі приїздили навчатися в губернський центр⁸⁰. Саме на його кошти у місті поступово сформувалося болгарське товариство, чі окремі представники (приміром, «сына видного деятеля освободительного движения С. Мамарчева»⁸¹), вивчившись, поповнювали ряди місцевих комерсантів.

Трохи в іншому плані розгорталася діяльність британців. Зокрема вже на початку 20-х рр. XIX ст. один із уродженців «туманного Альбіону», що відвідав Південь імперії, порівнював Кримський півострів «с развернутым плащом, а южную половину его, составляющую прекрасный сад, — с узкой каймой этого плаща»⁸². Однак чи не найважливішим досягненням у цьому плані слід вважати експедицію вже згаданого вище англійського геолога Р.І. Мурчисона, на запрошення якого до організованого ним заходу приєдналися французький професор де Вернейль та російський учений і суспільно-політичний діяч О.А. Кейзерлінг⁸³.

Експедиція Мурчисона, маючи початковий намір ретельно обстежити Новоросію, через фінансові ускладнення змогла повноцінно попрацювати лише впродовж 1841–1842 рр.⁸⁴ Проте, навіть відвівши на вивчення зокрема Донецького басейну трохи більше місяця, члени її, регулярно отримуючи відповідні карти, таблиці, матеріали й схеми з Гірничого департаменту імперії, звертаючись до постійно наявного під руками «Горного журналу» та користуючись незмінною підтримкою місцевих жителів («которые, — значав пізніше головний організатор вказаного заходу, — на все просьбы участников экспедиции быстрее продвигаться вперед отвечали неизменно бодрым «Можно!», для которых не существует непреодолимых преград и, находясь среди коих, можно не бояться никаких трудностей пути!»), встигли зробити досить багато⁸⁵. Наприклад, вивчивши природу розміщення місцевих пластів вугілля й пересвідчившись у тому, що тамтешні жителі добувають лише те, що виходить на поверхню, учасники експедиції Мурчисона настійно рекомендували місцевим

підприємцям розпочати активне використання в видобутку «чорного золота» парових двигунів. «Если бы такими методами, как здесь, — значалося з цього приводу в одному із зошитів експедиційного звіту, — то есть без помощи паровых машин велась бы добыча угля на Британских островах, то страна та получила бы угля в 1 000 раз меньше и была бы сразу низведена на такой уровень развития, на котором стояла 400 лет назад»⁸⁶. Спостерігаючи ж процес зародження у краї механічного виробництва, Мурчисон закликав власників родовищ вести бізнес «по-капіталістичному»⁸⁷.

Разом із тим, виявившись не просто вдалим організатором дослідницького процесу, а ще й вельми здібним ученим-теоретиком, британський геолог після закінчення експедиції в 1845 р. видрукував основні результати її у монографії, перша частина якої побачила світ англійською мовою в Лондоні, а друга — французькою на берегах Сени⁸⁸. Втім, ще не висохла друкарська фарба на сторінках даного видання, як ним предметно зацікавилися у Санкт-Петербурзі. «Ученый комитет корпуса горных инженеров, — коментувала ситуацію радянська дослідниця О. Дружиніна, — придавая огромное значение исследованию Мурчисона, принял русское издание ее на свой счет (виділивши для цього 4 500 руб. — *О.М.*), причем решил выпускать его, кроме отдельных частей, еще и по частям (по мере подготовки последних) в «Горном журнале» и особыми оттисками»⁸⁹. Перекладена російською мовою професійним геологом, підполковником О. Озерським праця Мурчисона (котрий, до речі, виправдав усі затрати на нього імперської казни вже хоча б тому, що до кінця своїх днів залишився переконаним русофілом, виступивши проти участі Британії в Східній війні проти Росії)⁹⁰ побачила світ у «Північній Пальмірі» 1849 р., ставши разом із своїми гравюрами, кресленнями й кольоровою картою Європейської частини імперії «епохой в летописи геологии», шедевром, що вперше детально познайомила континент із природними багатствами Катеринославщини⁹¹.

Переходячи до греків, слід мати на увазі, що вони наприкінці XVIII — на початку XIX ст. являли собою лише невеличкі групи учнівської молоді, котрі приїздили в Україну «ума-розуму набратися». І дійсно, за свідченням тогочасних спостерігачів, елліни з Оттоманської Порти, користуючись підтримкою стамбульської адміністрації, вступали до гімназій Ніжина, Маріуполя, Мелітополя, Керчі, Феодосії, Сімферополя та Одеси, щоб, вивчившись, а повернутися на підкорену мусульманами батьківщину (9/10 усього особистого складу зазначених абітурієнтів або залишитися в Мало — та Новоросії як фабриканти, купці й фінансисти (1/10 загальної їх кількості)⁹².

Серед італійців особливо вирізнялися ті, котрі проживали тоді на Харківщині. Так, у 1832–1835 рр. на медичному факультеті тамтешнього університету працював виходець з Апеннін Т. Ванцетті, «читавший, с одной стороны, хирургию, акиургию, офтальмологию, а с другой, — посещавший со студентами клинику и занимавшийся с ними хирургической анатомией на трупах и в анатомической клинике; за 15 лет своей деятельности в Харьковском университете он произвел 1704 операции в клинике, не считая городских»⁹³. Гордість вказаного навчального закладу, професор Ванцетті разом із тим, цікавившись

повсякденним життям харківського робітництва, у 1847 р. разом «со своими коллегами Ганом, Калиниченко, Альбрехтом, Нарановичем, Гордиенко, Демонси и Рындовским» розробив програму боротьби з розповсюдженням холери в його середовищі⁹⁴.

Трохи раніше на Півдні краю працював підданий Тоскани Л. Серрісторі⁹⁵. Приїхавши до Російської Імперії десь 1819 р., він майже відразу отримав посаду «военного топографа Главного штаба», на якій пропрацював до від'їзду додому у листопаді 1826 р.⁹⁶ Виконуючи свої професійні обов'язки, Серрісторі «в середине 20-х годов жил и работал в Одессе и других южных городах»⁹⁷, де, власне кажучи, й розгорнулася його творча діяльність. Саме тоді цей представник поміркованої частини італійського національно-визвольного руху, відвідавши Керч та ознайомившись із місцевим археологічним музеєм, вирішив «осветить политическую, религиозную и культурную историю этого региона»⁹⁸. У 20–30-ті рр. XIX ст. Серрісторі відповідно до інформації виданого наприкінці минулого століття у Флоренції «Словаря об итальянцах за рубежом» «участвовал в некоторых военно-топографических работах на Волыни и в Новороссии»⁹⁹. Як іноземець, що тимчасово мешкав у головному адміністративному центрі Новоросійського генерал-губернаторства, вчений «посвятил немало времени исследованиям, имевшим целью улучшение городского хозяйства. По проекту Серристоры был проложен выпуск к Карантинной бухте. А в рапорте от 17 июня 1826 г. на имя исполняющего должность одесского градоначальника он ратовал за реализацию плана водоснабжения города из реки Днепр, указывая на проведенные ранее подготовительно-нивелировочные работы»¹⁰⁰. Відвідавши Харків, він оглянув місцевий університет, звернув увагу на інтенсивне спорудження там нових будівель, й охарактеризував дане місто «как перекресток большого торгового пути, по которому осуществляют перевозки товаров из Новочеркасска, Таганрога, Крыма, Одессы в направлении Москвы и Санкт-Петербурга»¹⁰¹. А побувавши у Кременчуці, Л. Серрісторі, вітав початок «пароходного сообщения по Днепру»¹⁰². Крім того, слід відмітити його праці з історії й теорії торгівлі на Чорному морі¹⁰³. В цілому ж його «гуманітарні досягнення» були втілені у рукописних «Заметках о путешествиях» та численних статтях «в области географии, экономики, статистики, техники и просвещения, публиковавшиеся в Милане и Флоренции»¹⁰⁴. Відомо також, що у 1835 р. «сардинский (Италия) мастер Герзи обследовал шелководные плантации на Юге Российской империи и установил, что около Феодосии и вдоль всего побережья Крыма шелководство могло бы развиваться быстрее при правильном ведении дела»¹⁰⁵.

Декількома іменами уславилися також німці. Зокрема в період із 1836 по 1847 рр. у Києві працював «природный (или, как тогда говорили, заграничный) немец Эдуард Осипович Мерц»¹⁰⁶, про якого, автор «Истории Императорского университета Святого Владимира» М.Ф. Владимирський-Буданов свого часу писав: «Кафедру сельского хозяйства здесь задумал заместить собою тот самый Мерц, который уже давно читал этот предмет в числе других предметов своей сложной кафедры. Увидев, что с изданием нового устава университета положение его колеблется Мерц решил в 1844 году выкопать из своей тайнст-

венной биографии целый арсенал доводов в пользу своих прав на занятие кафедры сельского хозяйства и тем отчасти уяснил для нас свою загадочную карьеру. Оказывается, что военный губернатор Белоруссии князь Хованский, шеф-президент Экономического общества при Королевско-Прусской академии земледелия, вызвал Мерца в Белоруссию для учреждения там земледельческого училища и преподавания при нем науки сельского хозяйства. Приехавши в Витебск, Мерц, по представлению князя Хованского, был утвержден чиновником особых поручений «по ученой части сельского хозяйства». В Белоруссии Мерц не нашел той деятельности, ради которой был призван, ибо недостаток денежных средств воспрепятствовал учредить проектируемый Аграрный институт, а потому он, Мерц, последовал вызову попечителя Киевского учебного округа фонБрадке в Киев»¹⁰⁷. Даний науковець «проходил со своими слушателями а) агрономию, б) агрикультуру, или учение о земледельческих орудиях и машинах, о землепользовании, землепашестве, удобрении земли, разведении растений и животных, в) экономию, или учение о соотношениях сельского хозяйства, заведения оного и управления им»¹⁰⁸. Робив він це, як виявилось, ідування місцевою поліцією справи «О причинении «безвозмездно» в тому плані, що дана служба його «не считается и формулярного списка ее не ведется», оскільки, за визнанням вченої ради університету, «при делах совета нет никаких документов о его происхождении»¹⁰⁹. Не менш карколомно склалася й доля лікаря університету Сегета, котрий, майже десятиліття читаючи у Києві фармацію та фармакогнозію, продовжував залишатися на більш ніж скромній посаді «ученого врача» без відповідного ступеня¹¹⁰.

Ціла плеяда німців продовжувала нести службу у Харкові. Так, із 1827 р. професор Дорн став єдиним преподавателем кафедри восточных языков в этом (мається на увазі Харківський університет. — *О.М.*) высшем учебном заведении Российской империи. Дорн объяснял персидскую хрестоматию Бондырева и Вольнея, арабскую грамматику, аль-Коран, преподавал желающим санскритский язык, читал персидский, арабский и турецкий языки, а также турецкую грамматику Летьера, историю персидской литературы, для желающих — еврейский и эфиопский языки»¹¹¹ (тобто, навчав тих, хто у майбутньому забажав би спеціалізуватися на торгівлі з країнами Сходу та Африки, вкрай необхідні їм для цього філологічні знання). Аби потенційні фабриканти й заводчики могли відрізнити античну Грецію від Риму чи сучасну їм Португалію від Аргентини, професори Райт і Рейніш розпочали викладання харківським студентам географії, статистики, історії європейських держав, археології, хронології та історичної пропедевтики¹¹². Знаменним видається й факт залучення до складу «почетных членов ученого совета Харьковского университета» видатних німецьких природознавців О. і В. Гумбольдтів, а також класика світової літератури, поета та економіста Й.-В. Гете¹¹³.

Паралельно з цим слід згадати й тих німців, котрі побувавши у першій половині XIX ст. в Україні як мандрівника, залишили гідні уваги сучасної історичної науки спогади, що містять опис господарського розвитку краю у зазначений відтинок часу, та конкретні поради щодо прискорення тут еко-

номічного прогресу. Так, дослідником життя мешканців Харкова був академік А. Коль, «посетивший город в то время, когда в нем была вымощена камнем Московская улица»¹¹⁴. Вважаючи себе знавцем у галузі муніципального впорядкування, він, що, згадував «все харьковские улицы, кроме Московской, были не мощены; имелись по сторонам их тротуары, но большей частью — деревянные. При дрящемся непрерывно дожде, когда черная, твердая земля степной почвы распускается в глубокую, густую, чрезвычайно вязкую и тинистую кашу, можно себе тогда представить, какой замечательный вид представляет движение пешеходов и карет на улицах города. Единственное средство, которое здесь имеется у населения для образования некоторым образом твердого грунта — это навоз (дерево здесь слишком дорого), которым набивают всякую образующуюся впадину. Этот материал для улучшения сообщения по улицам мог бы показаться нам весьма неприятным, но в этой лишенной дерева и камня стране он неизбежен, и нужно только раз испытать его во время грязной погоды, чтобы оценить это изобретение, как в высшей степени полезное. Есть такие местности в городе, где можно подвигаться вперед, только перепрыгивая с одной навозной кучи на другую»¹¹⁵. Розмірковуючи над процесом становлення транспортної мережі міста, цей аналітик із берегів Рейну зазначав, що «совершенно обыкновенное среди харьковчан явление — делать визиты к соседу в шестерке лошадей, и часто грязь на улицах настолько глубока, что все 6 вороных должны честно трудиться. Для неимеющих экипажей существуют извозчики. На улицах Харькова бывает около ста открытых наемных дрожек, и каждый из этих экипажей выручает средним числом от 5–6 рублей, вместе же — от 500–600 руб. Таким образом, в Харькове ежегодно тратится на извозчика более чем 200 000 рубл., — расход, который граждане европейского города не могут себе позволить»¹¹⁶. Оселившись в одному із міських готелів, Коль не жалкував фарб для опису тих умов, що його тут оточували: «Я сначала остановился, — писал, — в одной гостинице на Николаевской площади, в верхней части Харькова, в сером доме с чрезвычайно большим залом и с массой маленьких спален. В этом салоне можно было пить хороший чай и даже пиво, привезенное из Петербурга, и есть разные вкусные блюда. Много жаворонков и соловьев, которых клетки были повешены в зале около большого верхнего подсвечника, щебетали к завтраку и, кроме того, еще русский офицер брэнчал на фортепьяно песню «Вот едет тройка удалая!». Но кровати были без постелей, умывальные столы — без мыла и туалетные столы — без зеркал. Когда я потребовал полотенца, старый слуга, отставной казак, сказал мне: «Ах, сударь, полотенца встречаются еще в Москве; но здесь не бывает никаких в гостиницах!». Привыкли они, чтобы посетители привозили с собой большинство своих домашних вещей. Портреты греческих предводителей с русскими стихами внизу украшали стены гостиницы, а у двери была прибита гвоздями большая, напечатанная и с приложенной печатью, афиша, на которой зубной врач рекомендовал себя публике, утверждая, что он экзаменован всеми вместе взятыми немецкими и русскими университетами и был снабжен не менее чем 1200 аттестатами королей, принцев и знаменитых людей»¹¹⁷. А відвідавши апартаменти одного з тамтешніх мільйонерів, даний

виходець із континенту описав усе побачене не без певних заздрощів: «Его дом был одним из тех обширных и пустых дворцов, которые казались выкроенными по одному образцу в великом исполинском государстве, потому что он имел дворы и площади, как будто я очутился не у городского гражданина, а у владельца государственных имуществ, крытую галерею и порталы, как будто я приблизился к языческому храму. Внутри мы нашли длинные ряды высоких, просторных и пестро раскрашенных комнат»¹¹⁸. Вцілому ж місто Харків Колю сподобалося настільки, що він «називає його столицею України, городом, занимающим одно из первых мест среди важнейших русских провинциальных городов по числу жителей; торговлю Харькова Колю ставит выше Киева. Харьковский университет, по его мнению, соперничает с Киевским и Казанским, Харьковская ярмарка приближается к Нижегородской. Рассказав предание о начале Харькова, Колю характеризует топографическое положение города и его главнейших зданий — университета, монастыря, семинарии, губернских установлений, института, гостиного двора, церквей. Книжных лавок, по его описаниям, в городе 4: три — русские, которые помещаются между магазинами с суконными, бакалейными и серебряными товарами, и одна — французская. Однако надо заметить также и здесь отрадный прогресс, потому что 15 лет тому назад Харьков имел только один единственный книжный магазин. Колю хвалит харьковский университетский сад и прибавляет, что в нем есть кофейная (молочная) для лета и китайский храмик на высоком, южном конце сада, откуда наслаждаются прекрасным видом на Лопасную долину и на большую часть богатых деревьями и садами кварталов города. Возле него находится настоящий ботанический сад для пользования университета»¹¹⁹.

Приблизно у той же самий час українські регіони імперії відвідав агроном А. фон-Гакстгаузен¹²⁰. Він «исколесил» значну частину європейського регіону країни, в тому числі — Катеринославську й Таврійську губернії¹²¹. Видруквавши опис власних мандрів трохи пізніше у Ганновері в двох частинах під назвою «Studien uber inneren Zustande, das volksleben und insbesondere die landlichen Einrichtungen Russlands» (російський переклад цієї монографії побачив світ у Москві 1870 р. у вигляді «Исследования внутренних отношений, народной жизни и в особенности сельских учреждений России», куди, однак, увійшли лише том перший та розділи 17–20 другого тома німецького оригіналу), Гакстгаузен, як монархіст, особливо цікавився долею місцевого «крестьянского мира», вважаючи кріпаччину династії Романових найкращим засобом від пролетаризації суспільства й революції¹²². Звернувши особливу увагу на іноземних колоністів Півдня, він писав: «Они вышли, действительно, из Голландии, на это указывают еще и теперь их нравы и образ жизни, их физиономия и сложение тела, их хозяйственные учреждения, имена и даже права наследства. Их учебник и молитвенники написаны по голландски, а 70 лет тому назад их проповеди говорились по голландски. В 1804–1805 гг. на реке Молочные Воды (Таврическая губ.) было основано 17 меннонитских поселений, а в 1806–1822 — еще 16. Некоторые меннониты имели при себе от 10 до 12 дукатов чистыми деньгами, а все 347 семей первого поселения (приехавшего в 1803 году)

располагали вместе 150 дукатами»¹²³. Розглядаючи ж господарства цих останніх як взірць для оточуючих їх жителів, Гакстгаузен зафіксував у них «наличие следующего числа мельниц: ветряных — 45, водяных — 9, конных — 6»; кроме того, по его сведениям, «у меннонитов было 18 крупорушек. В составе населения этих колоний, насчитывавших 12 500 человек, было 74 мельника»¹²⁴.

У зазначений період часу Україну з місією дослідження її природних багатств та участі в процесі становлення тут народної освіти відвідали й декілька французів. Зокрема 15 липня 1833 р., перебуваючи на берегах Дніпра, парижанин Віоло «направил прошение Киевскому университету Святого Владимира» з просьбою зарахувати його до зазначеного навчального закладу викладачем латинської, французької та німецької мов, «дабы все, кто к познанию оных охоту имеют, в особенности же будущие негоцианты и промышленники, могли посредством его ту свою потребность удовлетворить»¹²⁵. Приблизно тоді ж «танцевальной шлифовкой» київських студентів та наданням їм світського лоску займалися Дебре й де Рішар¹²⁶.

До певної міри освоїли тоді також Харківську губернію. Так, у період з 1827 по 1831 рр. кафедру загальної історії, статистики і географії університету Харкова очолював професор де Гур (Дегуров), котрий працював на даній посаді до переїзду в Санкт-Петербург¹²⁷. З іншого боку, є свідчення про те, що 1838 р. вказаний регіон, «возвращаясь через Малороссию из путешествия по Востоку», відвідав французький посланник у Російській імперії барон Барант, чий міркування з приводу розвитку продуктивних сил Харкова, вміщені в його депеші на ім'я голови МЗС Франції, графа Моле та збережені до другої половини XIX ст. професором міжнародного права Варшавського університету В. Александренком, мають неабияке значення для більш повного розкриття розглядуваної теми¹²⁸.

Французи доклали чимало зусиль і для вивчення минувшини, народного господарства й побуту жителів Таврії. Про одного з них — Граперона - автор «Путешествия в Южную Россию и Крым...» писав таке: «В послеобеденное время, когда все жители Феодосии обыкновенно предаются успокоению, мы преимущественно посещали феодосийский музей, куда нас обыкновенно водил сам хранитель этого музея, господин доктор Граперон, французский медик, поселившийся в России. Этот музей расположен был в одной из старинных феодосийских мечетей. В нем с особенным любопытством мы рассматривали собрание художественных предметов, свидетельствующих о плодovitой изобретательности древних греческих и гетуэзских поселенцев. У дверей музея, при входе в него лежат два колоссальные льва из белого мрамора, которых головы обращены в одну и ту же сторону. Эти львы были найдены на дне моря, в Киммерийском Босфоре, недалеко от Керчи и Тамани. Они долго лежали под водой и от действия волн формы их несколько сгладились; однако же, несмотря на то, видно, что они сделаны были превосходно. Во внутренности музея прежде всего обращает на себя внимание мраморный пьедестал, привезенный из азиатского города Анапы. Потом мы увидели гетуэзский надгробный памятник; этот остаток от церкви, существовавшей еще в 1523 году, любопытен как

свидетель того, что и после завоевания Феодосии турками в 1475 году некоторые генуэзцы оставались в Кафе и вели в этом городе жизнь, не лишенную почета. Наряду с этими почтенными памятниками древних времен господин Граперон не поколебался поместить достопримечательности, доставляемые природой, которая всегда является юной. Мы говорим о собрании любопытных ископаемых, находимых в Крыму. Одно это собрание могло бы очень долго занять самым приятным образом всякого любителя геологии. Именно доктору Граперону, трудолюбивому антикварию, давно изучающему Феодосию, пришла в голову счастливая мысль составить план, на котором древняя Кафа изображена вполне. Руководствуясь уцелевшими развалинами, он представил на этом плане город во всей его обширности, с прекрасными укреплениями, многочисленными зданиями и фонтанами, теперь уже иссякшими. Этот труд, заслуживающий всякого уважения, бесспорно представляет много любопытного для археолога»¹²⁹.

Разом із тим французькі науковці завжди виявляли помітний інтерес до надр України. Для геологічного освоєння Півдня краю особливе значення мала експедиція, що її у 1837–1839 рр. організував та провів нащадок відомого російського гірникотворця Акінфія Демидова Анатолій Демидов, котрий, незважаючи на одруження з племінницею Наполеона Бонапарта й придбанням у власність князівства Сан-Донато в Італії, зберіг інтерес до вивчення природи рідної Батьківщини. Спираючись на власні капітали, а також на прихильність самого Миколи Першого, здобути в результаті персональної аудієнції, А. Демидов-Сан-Донато залучив до задуманої ним справи головного гірничого інженера Франції, почесного викладача Королівської гірничої школи Парижа, «правительственного эксперта по важным народнохозяйственным проблемам», людину, що, окрім природознавства, жваво цікавилася й питаннями суспільного розвитку, професора Ф-Ле-Пле 20-х іноземних спеціалістів (топографів, хіміків, палеонтологів, медиків, художників), зарубіжних робітників-штейгерів та професора Одеського університету О. Нордмана¹³⁰. Безпосередній керівник зазначеного проекту зазначав: «Весна 1837 года быстро протекала в приготовлениях и предварительных работах экспедиции. Вышед на берег в Кронштадте, экспедиция должна была проехать всю империю от севера к югу и потом раскинуть палатки свои недалеко от устья Дуная — предприятие многотрудное и продолжительное, но исполненное с усердием, равным постоянству. В начале мая месяца главные распорядители минералогических изысканий в свою очередь выехали из Франции и избрали более прямой путь, то есть Срединную Германию и губернии южной России, к землям, лежащим по рекам Дону и Донцу, где должны были найти первую экспедицию, уже готовую действовать под их надзором. Это второе звено состояло из господина Лаланна, инженера Королевского общества путей сообщения, и господина Маленво, гражданского инженера, бывшего воспитанника Сент-Этьенской школы; двум последним поручено было под руководством господина Ле-Пле топографическое и химическое изучение земель, подлежащих исследованию. Когда дело дошло до отправления того отделения, управление которым я взял на себя, то, сообразив

все неудобства и остановки, нас ожидавшие, особенно в Германии, если бы мы поехали все вместе, я сам решил отправиться 6 июня 1837 года с господами Гюо, Левелье и Руссо в Вену с тем, чтобы они не спешили прибыть туда и осмотрели бы по дороге незнакомые им города и земли. Приехав в Вену, они должны были ожидать там меня, вместе с двумя другими вольными членами экспедиции, господами Адольфом Дю-Понсо и Ашшилем де Ля-Рош Пушеном, которые изъявили желание сопутствовать мне в Южную Россию, назначив Вену местом соединения. Сам я выехал из Парижа не прежде 14 июня 1837 года в сопровождении господ Раффе и де Сансона»¹³¹. Загальний маршрут експедиції Демидова-Ле-Пле загальною виглядав так: Париж–Гавр–Відень–Ясси–Кишинів–Одеса–Таганрог–Новочеркаськ–Ялта–Бахчисарай–Севастополь–Вознесенськ – Євпаторія (Козлов)–Карасу-Базар–Феодосія–Керч–Тамань–Алушта–Алупка–Одеса. Крім того, французи побували на Бургаському лимані, у Лугані (Луганську), станиці Кам'янській, селищі Павлівка на річці Лозова, в Херсоні, Олешках, Отузі, Суу-Дагу (Судаку), Кутлагу, Артеку, Урсуфі (Гурзуфі), Джурук-Су, Чуфут-Галегу на Чатир-Дагу й околицях Балаклави¹³², майже скрізь здійснюючи повний комплекс науково-дослідницьких робіт.

«Ле-Пле, — відмічав із приводу роботи професора у Донбасі радянський дослідник Г.Д.Бакулев, — дал типографію і геологію басейна, описав основні местородження каменного вугля, класифіцировав їх по 8-ми групами, дал аналіз вуглей кожної групи, описав сучасне йому станіє добути вугля і склав заключення о перспективах розвитку Донецького басейна. Он произвел также исследование железорудных и марганцевых месторождений Донбасса и Керчи, дал заключение о возможности их практического использования. Основные выводы Ле-Пле были таковы: а) «каменный уголь во всех отношениях занимает первое место между полезными минералами, находящимися в Донецком кряже»; б) каменный уголь и антрацит в Донецком бассейне встречаются почти во всех изменениях, какие известны в каменноугольных бассейнах Западной Европы; в) донецкий каменный уголь и по строению, и по составу своему представляет почти такие же свойства, какие имеет каменный уголь, добываемый во Франции, Бельгии и Великобритании; г) особо ценным для промышленного использования является наличие спекающихся углей, дающих 0,75 и выше углерода, хотя они и не принадлежат к антрациту; д) руководствуясь аналогией, Донецкий кряж надобно отнести к осадкам нижнего яруса, или к горному известняку; е) «добыча угля тут производится чаще всего лишь в зимнее время. Инструментами служат лопата, балда, клин и молоток, ручной ворот, веревка и кошелка для подъема угля; лишь в редких случаях применяются крепи. Вся такая шахта глубиной до 12 метров часто обходилась владельцу около 275 руб. серебром, считая прибор для извлечения угля»¹³³. Не обмежуючись вивченням тих місць, де вугілля само виходить на поверхню, він, спираючись на допомогу робітників Луганського казенного заводу й Лисичанських копалень, котрих завжди хвалив за майстерність та слухняність, з розмахом, вдень і вночі, відразу в чотирьох місцях, провадив бурові роботи¹³⁴. Крім того, Ле-Пле, розмірковуючи над проблемою становлення кам'яновугільної

промисловості на Катеринославщині, вважав, що це останнє можливо лише за умови збільшення капіталовкладень у галузь, захисту її з боку держави високим митом, розширення збуту вугілля за рахунок налагодження експорту через порти Чорного моря, становлення в краї «пароходної навігації» й загальної інфраструктури з приватними будинками, державними лазаретами, казармами та лікарнями¹³⁵. Будучи у захваті від краси української природи, цей французький дослідник відмічав, що «местная степь, сливаясь с горизонтом, сосдает реальное впечатление бесконечного моря», а, зачарувавшись чередами чумацьких возів, поетично називав їх «степными флотилиями»¹³⁶. Йому ж належать альтернативні по суті своїй зауваження з приводу того, що шахти, збудовані так званім «ручним способом», можуть бути рентабельніші за механізовані капіталістичні підприємства¹³⁷. Слід відзначити, що результати пошукових робіт Ле-Пле знадобилися російській адміністрації ще до того, як закінчилася сама експедиція: так, уже у 1837 р. начальник штабу Корпусу гірських інженерів імперії генерал-майор Чевкін «забажав отримати у своє розпорядження дані хімічних аналізів донецького вугілля та руд, що їх виконав Ле-Пле та його співробітник Маленво»¹³⁸.

Добуті в ході своєї науковлі подорожі матеріали професор намагався якнайшвидше опублікувати, залучаючи до цього різних фахівців. Зокрема «издание в 1842 году во Франции труда Ле-Пле было осуществлено силами русских ученых. Так, Нордман целых 11 месяцев провел в Париже, наблюдая за подготовкой к печати карт и таблиц, а также многочисленных красочных изображений представителей новороссийской флоры и фауны. Одни таблицы этой книги обошлись в 60 000 франков, уплаченных Демидовым-Сан-Донато». Мовою оригіналу зазначене видання побачило світ у чотирьох томах під назвою «Voyage dans la Russie meridionale et la Cremee par la Valachie et la Moldavie, execute en 1837, sous la direction de mr. Anatole de Demidoff, par M.M.Sainson, Le Pley, Huot, Leveille, Raffet, Rousseau, de Nordmann et du Ponceau», причому після того, як головний ініціатор експедиції черговий раз відвідав Росію, було надруковано другий, оновлений його варіант. Вітчизняний же переклад цієї книги — «Исследование каменноугольного Донецкого бассейна» — було здійснено у Москві професором геології Г.Є.Щуровським у 1854 р.¹³⁹

Про цікаві епізоди із свого «таврійського» життя розповідають також швейцарці. «По уверению некоторых путешественников, — зазначав із цього приводу А. Демидов, — Гнилое море, находящееся очень близко к Перекопу, распространяет вокруг себя вредные испарения. Но в сочинении господина Монтандона — находим противное. Этот писатель утверждает, что, несмотря на все предубеждения, он нашел воздух в Перекопе весьма здоровым. Чуть позже мы очень были обрадованы личным посещением господина Монтандона, автора книги «Путеводитель иностранца по Крыму». Это сочинение очень хорошее, которое может быть еще полезнее, если переменить порядок его изложения. Господин Монтандон — уроженец Швейцарии, давно уже поселившийся в Крыму; он, как кажется, изучил подробно и добросовестно этот край. В продолжительной и занимательной беседе с господином Монтандоном мы имели

случай прояснить многое, что было для нас темно при собственных наших наблюдениях. А также мы составили себе иное понятие о некоторых идеях, допущенных в книге Монтандона и получивших известность на основании общего мнения. Так, надобно думать, что мнение Монтандона, будто близ Мисхора и Фароса, на южном берегу Крыма, существуют слои каменного угля, не заслуживают вероятия. Тоже следует, по видимому, заявить и об угле, найденном близ Теренэра, в поместье, находящемся в 10 км от Симферополя»¹⁴⁰.

Отже, що науково-дослідницьку діяльність іноземців в Україні, спрямовану на розвиток тією чи іншою мірою її економічного потенціалу, можна розділити на кілька основних напрямків:

а) викладацька робота частини німців, французів та сербів у гімназіях краю, а також — що найголовніше! — у двох його «Alma mater» — Харківському й Київському університетах, де вихідці з-за кордону викладали «столь необходимые будущим финансистам, промышленникам, торговцам и аграриям» іноземні мови, економіку, географію, статистику, правові дисципліни й теорію та практику ведення сільського господарства;

б) обстеження промислових можливостей різних областей Східної Наддніпрянщини, котре, будучи проведене зокрема швейцарськими, італійськими і німецькими майстрами-практиками, показало, що з точки зору шовківництва, видобувних галузей, морського транспорту та сільського господарства Україна має великі перспективи для їх розвитку;

в) подорожі окремих інтелектуалів територією українських губерній Російської імперії, у ході яких ці останні нагромаджували (а пізніше й обнародували в своїх працях) цінну інформацію стосовно тих чи інших сторін народногосподарського життя зазначених місцевостей, котра могла б бути з користю використана тими, хто хотів займатися тут бізнесом;

г) суто академічні експедиції, будучи проведені, зокрема британцями та французами, показали всьому світові гігантський потенціал України як у плані природних ресурсів, так і з точки зору можливості започаткування тут підприємства.

---

¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — Москва, 1959. — С. 24; *Ее же*. Южная Украина в 1800–1825 годах. — Москва 1970. — С. 24.

² Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — С. 24.

³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — 1906. — С. 37; Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). Историческая монография. С приложением альбома, планов и рисунков. — Т. 2. — XIX и начало XX века. — Х., 1912. — С. 623; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 45, 67.

⁴ Герман К.-Т. Описание Таврической губернии // Статистический журнал Российской Академии наук. — Т. 1. — Ч. 2. — Санкт-Петербург, 1806; Т. 2. — Ч. 1. — Санкт-

Петербурґ, 1807; *Золотов В.А.* Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону, 1963. — С. 24.

⁵ *Станиславская А.М.* Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798 — 1807). — Москва, 1962. — С. 26.

⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 37; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — Москва, 1981. — С. 86.

⁷ *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — С. 19; Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 12. — Одесса, 1881. — С. 62–208; Поездка академика Палласа во внутренний Крым, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // Там же. — Т. 13. — Одесса, 1883. — С. 35–92.

⁸ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. — Москва, 1853. — С. 431.

⁹ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 19; *Ее же.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 132, 168, 250–252.

¹⁰ *Её же.* Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. — С. 25.

¹¹ *Золотов В.А.* Указ. соч. — С. 25.

¹² *Станиславская А.М.* Указ. соч. — С. 28.

¹³ *Багaley Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Т. 1 (1802–1815 годы). — Вып. 1. — 1894. — С. 136.

¹⁴ Русская старина. — 1875. — ноябрь. — С. 472; Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 72, 77, 136; *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 579, 643.

¹⁵ *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 579.

¹⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Императорского университета Святого Владимира. — Т. 1. — Университет Святого Владимира в царствование Императора Николая Павловича. — К., 1884. — С. 125–126.

¹⁷ Там же. — С. 39, 51; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — Переклад з французької. — К., 1996. — С. 281.

¹⁸ *Багaley Д.И.* Указ. соч. — С. 109, 148.

¹⁹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 37.

²⁰ Так же. — С. 28, 70, 91, 94; *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 609–610.

²¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 43, 62, 81.

²² *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 747–748.

²³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 62.

²⁴ Там же. — С. 71.

- ²⁵ Там же. — С. 30, 99; *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 747–748.
- ²⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 31.
- ²⁷ Там же. — С. 74; *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 625.
- ²⁸ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 74.
- ²⁹ Там же. — С. 80.
- ³⁰ Там же. — С. 81–82.
- ³¹ Там же. — С. 42–43.
- ³² *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). — К., 1986. — С. 169–170.
- ³³ Там же. — С. 170.
- ³⁴ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 665.
- ³⁵ *Багалеї Д.И.* Указ. соч. — С. 148.
- ³⁶ Там же. — С. 148–149.
- ³⁷ Там же. — С. 835–836.
- ³⁸ См.: *Гизе Ф.* О выгоднейшем способе добывать и очищать селитру, основанном на химических началах. — Х., 1811. — С. 217, 231; *Лукьянов П.М.* История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. — Т. 1. — Москва–Ленинград, 1949. — С. 246–248; *Его же.* История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX века. — Т. 2. — Москва–Ленинград, 1949. — С. 547.
- ³⁹ См.: *Гизе Ф.* Указ. соч. — С. 59, 169, 184, 209–217; *Лукьянов П.М.* Указ. соч. — С. 389.
- ⁴⁰ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 80; *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 615–616.
- ⁴¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 83.
- ⁴² Там же. — С. 49, 74.
- ⁴³ Там же. — С. 65–66.
- ⁴⁴ Там же. — С. 81, 84.
- ⁴⁵ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 579.
- ⁴⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 65.
- ⁴⁷ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* — С. 850.
- ⁴⁸ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 62.
- ⁴⁹ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 591.
- ⁵⁰ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 67.

- ⁵¹ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 782.
- ⁵² Там же. — С. 580.
- ⁵³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 83.
- ⁵⁴ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 596.
- ⁵⁵ Там же. — С. 596–597.
- ⁵⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806 — 1905). — С. 49, 79, 81–82, 98.
- ⁵⁷ Там же. — С. 108.
- ⁵⁸ Там же. — С. 49, 62, 70, 106–107; Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 579.
- ⁵⁹ Багалей Д.И. — С. 161.
- ⁶⁰ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 48.
- ⁶¹ Багалей Д.И. Указ. соч. — С. 39.
- ⁶² Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 33–34, 41, 49; Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 579.
- ⁶³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 61.
- ⁶⁴ Там же. — С. 43–44.
- ⁶⁵ Там же. — С. 49.
- ⁶⁶ Там же. — С. 59–60, 69, 78, 81, 98.
- ⁶⁷ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. — С. 643.
- ⁶⁸ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 37.
- ⁶⁹ Брокгауз и Эфрон. — Т. 39 А. — Книга 58. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 856; Станиславская А.М. Указ. соч. — С. 34.
- ⁷⁰ Брокгауз и Эфрон. Указ. соч. — С. 856.
- ⁷¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 46–47.
- ⁷² Варварцев Н.Н. Указ. соч. — С. 11–12.
- ⁷³ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — С. 134.
- ⁷⁴ Демидов А.Н. Указ. соч. — С. 492.
- ⁷⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Указ. соч. — С. 142.
- ⁷⁶ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. — В 3-х частях. — Ч. 1. — Санкт-Петербург, 1852. — С. 83–84.
- ⁷⁷ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства Государственных Имуществ. 1837–1887. — Ч. 5. — Горное дело. — Санкт-Петербург, 1888. — С. 13, 166; Лукьянов П.М. Указ. соч. — С. 136.

- ⁷⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* — С. 55; *Бовуа Д.* Вказ. праця. — К., 1996. — С. 281.
- ⁷⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* — С. 93, 125–126; 269, 288.
- ⁸⁰ *Грек И.Ф.* Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х — середина 50-х годов XIX ст). — Кишинев, 1988. — С. 20.
- ⁸¹ Там же. — С. 20–21.
- ⁸² *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 418.
- ⁸³ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — С. 140.
- ⁸⁴ Там же. — С. 140–141.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ Там же. — С. 142.
- ⁸⁷ Там же. — С. 164.
- ⁸⁸ Там же. — С. 140–141.
- ⁸⁹ Там же. — С. 142.
- ⁹⁰ Там же. — С. 140.
- ⁹¹ Там же. — С. 142.
- ⁹² *Грек И.Ф.* Указ. соч. — С. 28.
- ⁹³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 133.
- ⁹⁴ Там же. — С. 133–134.
- ⁹⁵ Там же. — С. 169.
- ⁹⁶ *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. — С. 34–35.
- ⁹⁷ Там же.
- ⁹⁸ Там же. — С. 166.
- ⁹⁹ Там же. — С. 170.
- ¹⁰⁰ Там же.
- ¹⁰¹ Там же.
- ¹⁰² Там же. — С. 171.
- ¹⁰³ *Брун Ф.О.* О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846 году // Записки Одесского Общества истории и древностей. — Т. 2. — Отделение 1. — Одесса, 1848. — С. 368–389; *Варварцев Н.Н.* — Указ. соч. — С. 171–172.
- ¹⁰⁴ Там же. — С. 170–172.
- ¹⁰⁵ *Букишан П.Я.* Шелководство в России в предреформенное время // Вопросы истории. — 1973. — № 7. — С. 47.
- ¹⁰⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. — С. 126.
- ¹⁰⁷ Там же. — С. 383.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 443.
- ¹⁰⁹ Там же. — С. 384.

- ¹¹⁰ Там же. — С. 180.
- ¹¹¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 60.
- ¹¹² Там же. — С. 60–61.
- ¹¹³ Там же. — С. 38.
- ¹¹⁴ *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 438.
- ¹¹⁵ Там же. — С. 439.
- ¹¹⁶ Там же. — С. 969.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 970.
- ¹¹⁸ Там же. — С. 989.
- ¹¹⁹ Там же. — С. 968–969.
- ¹²⁰ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 7–8.
- ¹²¹ Там же. — С. 8.
- ¹²² *Дружинин Н.М.* Крестьянская община в оценке А.Гакстгаузена и его русских современников // Ежегодник германской истории. — 1966. — Москва, 1969. — С. 28–30; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 7–8.
- ¹²³ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. — С. 127.
- ¹²⁴ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 годы. — С. 118.
- ¹²⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. — С. 92–93.
- ¹²⁶ Там же. — С. 455.
- ¹²⁷ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1806–1905). — С. 60.
- ¹²⁸ *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. — С. 968.
- ¹²⁹ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 496.
- ¹³⁰ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — С. 134–135; Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837–1839 годах по распоряжению А.Н. Демидова. — Пер. с французского проф. Г.Е. Щуровского. — Санкт-Петербург, 1854. — С. 218–220.
- ¹³¹ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 134–135.
- ¹³² *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 3–4, 341, 344, 364, 413, 433, 481, 482–484, 495, 498, 502, 507, 509; *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. — Екатеринославская губерния. — Санкт-Петербург, 1862. — С. 106.*
- ¹³³ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. — Екатеринославская губерния. — С. 106; Струмилин С.Г.* Черная металлургия в России и в СССР. — Технический прогресс за 300 лет. — Москва–Ленинград, 1935. — С. 75; *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — Москва, 1955. — С.90; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 135, 137–138.

¹³⁴ Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837–1839 годах по распоряжению А.Н. Демидова. — С. 223, 365, 442; *Бакулев Г.Д.* Указ. соч. — С. 92; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 138–139, 142.

¹³⁵ *Фомин П.И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России. — Т. 1. — Харьков, 1915. — С. 43; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 139.

¹³⁶ *Струмилин С.Г.* — С. 75; *Бакулев Г.Д.* Указ. соч. — С. 75–76.

¹³⁷ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — С. 137.

¹³⁸ Там же. — С. 142.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ *Демидов А.Н.* Указ. соч. — С. 440.